

Šta je "prećutkivana krivica"?

a) Pojam

Zločinima nacionalsocijalizma prethodile su političke i psihološke pripreme. Postoje brojne indicije koje kazuju da se, pored nacionalsocijalističkog morala, i u privatnom i u javnom životu i te kako zadržao i tradicionalni moral, štaviše, da je njega delom održavala i sama nacionalsocijalistička vlast – mada ga je ona instrumentalizovala i pokušavala da ga iskoristi za ciljeve svoje rasističke ideologije. Podjednako su brojne i činjenice koje svedoče da su i mnogi učesnici i posmatrači bili svesni zločinačkog karaktera pojedinih radnji već u trenutku u kom su se one <1>odigravale,</1> da je postojao veći manevarski prostor nego što se isprva smatralo ili tvrdilo, kao i da je to od početka – a naknadno pogotovu – bilo jasno.

Kao argumenti za to da neko, i pored direktnog ili indirektnog učestvovanja u zločinima, i pored podrške ili prećutnog tolerisanja, ipak ne snosi nikakvu krivicu, najčešće se navodi sledeće: nisam ništa znao, bio sam ideološki zaslepljen, nalazio sam se u bezizlaznom položaju, nisam, dakle, mogao sâm da odlučujem (obaveza poslušnosti, svest o dužnosti, obaveza da se naredbe izvršavaju), ili, prosto, nisam <2>razmišljao</2> – pri čemu je ovaj poslednji "razlog" očigledno veoma čest. Poriče se, dakle, krivica u smislu odgovornosti za sopstveno delanje, poriče se mogućnost da zločini čine deo sopstvenog ponašanja.

To znači da se ovde lična krivica shvata veoma restriktivno: kao dragovoljno i namerno nanošenje štete, činjenje zlih dela, ali ne i kao pasivnost. Prostor za ličnu slobodu, sposobnost donošenja odluka, odgovornost, time se automatski redefinišu kao nekakav ostatak, kao ono što preostane kada se oduzmu svi ostali faktori (naredbe odozgo, zaslepljenost, strah, ravnodušnost, opšti tragični kontekst krivice). Poriče se da lični manevarski prostor nije prosto objektivno dat, nego da se na njega može i uticati, da čovek može sam da definiše svoju slobodu, štaviše, da to i mora da čini, da je lična odgovornost u principu neograničena zato što čoveku niko sa strane ne može da olakša savest, i da čovek uvek mora sam i savesno da određuje i preispituje granicu slobode i odgovornosti. Ljudi koji tvrde da ne snose nikakvu krivicu sebe zapravo ne poimaju kao subjekte, nego kao objekte, kao rezultat spoljnih faktora.

No, tada se neizbežno rađa jedna protivrečnost: time što poriče svoju krivicu, čovek koji ovako argumentuje zapravo afirmiše svoju načelnu podložnost krivici. Jer čim sebe u nekom konkretnom slučaju označim kao ne-krivu, ja spoznajem da u principu mogu da snosim krivicu. No, tada teret dokazivanja, ili, nešto blaže rečeno, teret obrazlaganja snosim sama. Moram sama da odredim gde moja krivica počinje a gde prestaje. Neko ko izbegava ovaj teret obrazlaganja, reflektovanja i razjašnjavanja, neko čije se shvatanje odgovornosti i krivice u svojoj ograničenosti kosi sa osnovnim iskustvima svakodnevice (time bi se, na primer, isključila svaka odgovornost za sopstvenu decu), *de facto* samo

<1>Hilberg 1994, str. 1061; Jäger 1982, str. 164, 194, 202; Fest 1994, str. 180f.</1>

<2>Jäger 1982, str. 256.</2>

neiskreno priznaje svoju mogućnost da je kriv, ali krivicu zapravo ne priznaje – i to u isti mah skriva i od sebe i od ostalih.

Retko ko je spreman da sebe sasvim otvoreno zaista proglasi pukim proizvodom okolnosti, objektom. Za ovu samoobmanjuću mlakost Francuzi su skovali pojam "*de mauvaise foi*" (u "lošoj veri"): nešto znam ili slutim, ali neću to i da priznam. Upravo ovo je "prećutkivana <n1>krivica".</n1> Ona meni i drugima ne prećutkuje samo jaz između mog delanja i poznatih i priznatih normi, nego se ja njome odričem i razmišljanja o pitanju kako je ovaj jaz nastao, koji sam manevarski prostor – čak i naknadno posmatrano – zaista imala, zašto sam propustila mogućnost da ne počinim zločin ili da ga ne podržim. "Prećutkivana" krivica, znači, nije samo prećutkivanje suprotnosti između delanja i norme, nego je pre svega prećutkivanje unutarnjih razloga koji su doveli do ove suprotnosti, odbijanje da se podvrgnem iskrenom samoispitivanju, da predočim sebi svoju slobodu, svoja merila vrednosti, te da priznam svoju odgovornost, da moju principijelnu podložnost krivici ne prihvatim samo retorički i polovično, nego svesno, jasno i vezano za konkretne slučajeve. Nešto oštrije rečeno, prava krivica leži u naknadnom prećutkivanju: "prećutkivana krivica" jeste pre svega "krivica prećutkivanja", ono što je Ralf Dordano, nadovezujući se na ranije već opisanu jevrejsku tradiciju, ali i u podudarnosti sa hrišćanskom, nazvao "drugom <n2>krivicom".</n2>

Kako se krivica može *konkretno* prosuditi u pojedinim slučajevima, predmet je istorijskog istraživanja i individualnog preispitivanja savesti. Međutim, ako se ima u vidu spomenuta

principijelna otvorenost situacijâ u kojima su počinjeni zločini, čak i u uslovima totalitarne vlasti, onda se kod svih koji su u vreme nacionalsocijalizma bili odrasli ljudi može govoriti o prećutkivanoj krivici ukoliko oni izbegavaju razjašnjenje sopstevnog udela u njoj.

S druge strane, opet, nije li ova sumnja isuviše široka i uopštena, potkazivačka? Da ne sudim možda s visine, ne istraživši svaku pojedinačnu situaciju sa istorijskog stanovišta (što, doduše, ne bih ni mogla) i bez ikakvih empirijskih dokaza za to da ova prećutkivana krivica nije samo fenomen koji ja normativno postuliram, nego da se ona i empirijski oseća? Želim da navedem čitav niz dokaza, ili pre pokazatelja za to da je takav osećaj krivice, ili osećaj za krivicu, posle 1945. i te kako postojao i u slučajevima u kojima se krivica žestoko osporavala. To su pokazatelji koji govore o postojećem, ali nerazjašnjenom nemiru savesti.

b) Pokazatelji i empirijski dokazi prećutkivane krivice

U svojoj studiji *Prinudno priznavanje i potreba za kaznom* Teodor Rajk kaže kako je zločincima ponekad potrebno i mnogo godina da dospeju do nekakvog priznanja, "da shvate šta su uradili, šta njihovo delo *znači*". Zločinci svoje nedelo neretko kriju i od sebe samih, a sve dok ne uspeju da priznaju, odvija se jedan unutrašnji proces, "rad na priznavanju", u kom se sukobljavaju impuls za prikri vanjem i potreba za priznavanjem. Često se ovaj rad odvija u ćutnji, koja može da bude "deo negativnog priznanja" – ali samo ako za njom konačno sledi progovaranje. Želja za njom i sama je posledica potrebe za kaznom, i ona

<n1>"Beschwiegene Schuld" bi se doslovno moglo prevesti i kao "krivica zaodnuta ćutanjem" – prim. prev.</n1>

<n2> Vidi str. 79 – prim. prir.</n2>

sadrži i potrebu za ljubavlju i razrešenjem grehova. No, isuviše snažna potreba za kaznom može i da oteža <3> priznavanje, </3> između ostalog i ako je slutnja o sopstvenoj krivici prosto prevelika. Doduše, potreba za priznavanjem sve doći o osećanju krivice, ali ćutnja može da ukazuje kako na odbijanje da se prizna, da se čovek sporazume sa sobom povodom pitanja sopstvene krivice i odgovornosti, tako može da bude i znak za to da se na priznavanju ipak radi. Ova razlika je značajna zbog procene posledica, jer razorna moć leži pre svega u ćutanju kojim se odbija priznanje. Stoga treba precizirati pređašnju tvrdnju da pokazatelji za kompleksnost prećutkivanja ukazuju s jedne strane na nemirnu savest, na osećaj za krivicu, ali da on, s druge strane, nikako ne dospeva do jasnoće priznanja.

Ako ovde kao pokazatelje za nemirnu savest navedem takoreći *telesnu pobunu* protiv zločinâ (fizička i psihička oboljenja, samoubistva i omamljivanje alkoholom), to ćinim zato što ovo fizičko gađenje na užase nije, kako Hana Arent smatra, tek moralno irelevantna animalna reakcija: ja bih njega pre tumačila kao instinktivni osnov jednog morala uzajamnosti, koji, dakako, ne dopire do svesti, a još manje može da upravlja našim delima. Čoveku biva zlo kada ubija sebi slične. Tek kad prestane da mu bude zlo, savest je do te mere isključena da na njeno mesto stupa sadistička ubilačka euforija, možda iz patoloških razloga ili radi omamljivanja. Goldhagen polazi od toga da je ovo, taj takozvani demonski, eliminatorni antisemitizam, postojao kod većine nemačkih "izvršilaca". I zaista, nema sumnje da je ova spremnost na ubijanje postojala u zastrašujućoj meri. Tim pre mi se ćini da telesne kontra-reakcije pokazuju da ljudi ipak nisu svi i ne u potpunosti bili digli ruke od sebe kao od moralnih subjekata, da nisu osećali kako "imaju pravo" da ubijaju, ali da većinom nisu imali ni jasnu predstavu o katastrofalnim posledicama svog delanja, niti u vreme poćinjenja, niti naknadno.

Da bi se ćeste *noćne more* protumaćile kao znaci duboko nemirne savesti ne moramo se pozivati na teorije psihoanalize, koje bi u njima videle znak potrebe za kaznom, pa

time i osećanja krivice. Teško se može zamisliti da ljudi pate od noćnih mora a da ih ne mući neki veliki unutarnji nemir. Ako su takvi ljudi učestvovali u ubistvima, razumljivo je da zbog toga imaju i osećaj krivice. Poricanje svekolike krivice u budnom stanju kazuje nam da taj ćovek istrajava u "prećutkivanju".

Potreba za pravdanjem i projekcije krivice tumaće se u psihoanalizi kao rezultat osećanjâ krivice. (Dakako, one mogu da budu i neprimerene samoj stvari, neurotićne reakcije, ali ih tada ne bismo shvatili kao rezultat nabedene krivice, nego kao izraz nesvesnih ili podsvesnih segmenata duševnog života.) Nevezano sa psihoanalitićkim postulatima, poteba za pravdanjem koja je vezana za konkretne ćinove, koja, dakle, nije difuzna, ne ćini se mnogo verovatnom ako dotićni pojedinac nije učestvovao u zloćinima ili ako je to ućešće bilo predmet refleksije i ako je psihološki prevladano. Mislim da ovde može da se primeni ono Jaspersovo "tada možemo da ćutimo <4> neagresivno". </4> **Projekcija krivice**, odnosno *svaljivanje krivice* na druge, osim toga, nema mnogo smisla ako sami ne osećamo krivicu, jer kako bismo inaće imali potrebu da je svaljujemo na druge? S druge strane, ako smo se zaista suoćili sa teretom sopstvene krivice, ustezaćemo se od toga da je lakomisleno prevalimo na druge. Tada smo skromni.

Poravnanje krivice, ponašanje koje vidimo već kod male dece, takoće prećutno polazi od lićnog osećanja krivice koja se potire, pa time i implicitno priznaje, ali ne tako da se preuzima i sopstvena odgovornost, nego tako da se ona "poravna" i zaboravi, uz stalno pozivanje na krivicu drugih, što se ećićki nikako ne može opravdati.

Konaćno, **poricanje** stvarnosti, **opiranje** informacijama i **smušenost**, odnosno **protivrećnost** argumentacije ne mogu da urode smislom ako iza njih ne stoji snažan emotivni podstrek ili otpor. Bez pozivanja na psihološke ili psihoanalitićke teorije to je sve što se može reći. Međutim, ako neko poriće zloćine ćiji se nemoralni karakter ne može ili ne želi poricati, ako im se opire ili ih protivrećno tumaći, onda možemo da pretpostavimo da je otpor prema stvarnosti po-

<3> Reik 1925, str. 123, 115-119, 40. </3>

<4> Jaspers 1963, str. 108. </4>

vezan sa indirektnim ili direktnim učešćem u tim radnjama, učešćem koje čovek odbija da spozna. To svedoči u isti mah i o osećanju krivice i o odbijanju spoznaje.

Izraelski psihoanalitičar Dan Bar-On imao je, u brojnim razgovorima sa decom počinitelja zločina, ali i sa samim počiniocima, više puta priliku da se uveri da počinioci priznaju *sitne prestupe*, skrivajući tako od sebe ili od drugih one prave. On to tumači kao "paradoksalni moral", jedan oblik potiskivanja kojim se čovek rasterećuje, ali koje istovremeno ukazuje i na dubok osećaj krivice. U pitanju je neka vrsta nesvesnog kompromisa između želje da čovek sebe s jedne strane prizna kao moralni subjekt i da se prikaže kao takav, dok s druge strane odbija da prizna pravu <5>krivicu.</5> U romanu *Čitač* Bernharda Šlinka stari profesor koji se vratio iz emigracije drži seminar o suđenjima bivšim upravniciima i nadzornicima koncentracionih logora, ali kada govori o teoretskim načelima, ne insistira više na učenosti: "Pogledajte optužene – nećete naći nijednog koji stvarno misli da je smeo da <6>ubija".</6>

Još u vreme zločina, kako Herbert Jeger zaključuje na osnovu sudskih akata, mnogi optuženi imali su teške sukobe savesti. Istoričari, počinioci i žrtve često kažu da je postojala makar slutnja, ali neretko i jasno prepoznatljiva svest o zločinačkom karakteru dotičnih dela. Pri tome su ljudi, kako kaže Raul Hilberg, često pokušavali da se od navirućih osećanja krivice odbrane čitavim nizom racionalizacija, čija se nedovoljna uverljivost, međutim, lako mogla prozreti. Ubijanje Jevreja tumačilo se kao preventivna odbrana, tvrdilo se da se savest morala podrediti naredbi, te da se morala praviti stroga razlika između sopstvenog osećanja i nametnute dužnosti, sopstvena odgovornost se prebacivala na potčinjene, pa tako Hes neprekidno optužuje brutalne, zle čuvare logora; ljudi su sebe pretvarali u šrafčič u mašini koji se ionako da <7>zameniti.</7> Svim ovim racionalizacijama zajednički je osećaj da lično ponašanje jeste doprinelo zločinu, ali i pokušaj da se sadržaj nemoralna koji se ipak sluti drugačije protumači, ili, pak, da se pred sobom samim ospori sopstveni prostor za upliv ili slobodu.

Dalji pokazatelji svedoče o tome da su ljudi znali da čine nešto loše, tačnije nepodnošljivo: notorno visoka potrošnja alkohola, brisanje tragova (Hana Arent u ovome, međutim, ne vidi osećaj krivice, nego samo znak da su nacisti, odnosno SS-ovci bili svesni da stoje u suprotnosti sa ostatkom sveta i njegovim moralom, i to pogotovu kada su se suočili sa skorim porazom), teška oboljenja čak i onih pred-

<5>Dan Bar-On 1989.</5>

<6>Schlink 1995, str. 87.</6>

<7>Hilberg 1994, str. 1086-1098; Jäger 1982, str. 72f; Sereny 1995, str. 126; Levi 1993, str. 47; Höß 1994, str. 83f, 92f.</7>

stavnika režima koji su imali beskompromisne ideološke stavove. U njih spada i Erih fon dem Bah-Celeviski, pod čijom su komandom ubijene hiljade Jevreja, ili kapetan Hofman, strog i nepristupačan pripadnik SS-a, koji je pred svako pogubljenje dobijao grčeve u stomaku i padao u <8>postelju.</8> Zna se i za depresije i samoubistva upravo visokih predstavnika režima ili SS-a.

Brauning pominje da su se pripadnici 101. Policijskog bataljona uvek brzo povlačili pošto bi saterali Jevreje u vagone. Niklas <n3>Frank</n3> beleži s ironijom da njegov otac tokom deset presudnih godina nacionalsocijalizma nije vodio dnevnik: "Ne bi mogao da podneseš da zapisuješ šta si postao: budala i ljigavac". I noćne more, ne samo u trenutku zločina, svedoče o velikom unutarnjem nemiru. Zigfrid Gauch se seća da je njegov otac, pripadnik SS-a iz Himlerove orbite, poricao svu krivicu, ali da je patio od teških noćnih <9>mora.</9> I kompenzacione radnje u vreme zločina ili naknadno ulepšavanje sopstvenih dela govore o potrebi da se sopstveni moral održi uprkos zločinima, a ona ne bi postojala da nije postojao i osećaj za krivicu.

I konačno, poseban oblik ćutanja, rekla bih skoro: rečito ćutanje. Jer ovde nije u pitanju samo tišina — suočavanje sa sopstvenom krivicom se zaobilazi i oko nje se podiže neka vrsta zida. Tu spadaju i često žestoka, detaljno konstruisana opravdanja, poravnanja, projekcije krivice, poricanja i opiranje neospornim činjenicama — sve u svemu, izrazito emotivna i često agresivna fiksacija na problem krivice. U jednom eksperimentu iz 1955. godine, različite grupe, čiji se članovi nisu prethodno poznavali, razgovarale su nekoliko nedelja o nacionalsocijalističkoj prošlosti. Povod za te razgovore bio je fiktivni govor jednog savezničkog voj-

nika. Pri tom je bilo upadljivo da oni koji nisu bili spremni da prihvate sopstvenu krivicu o tom problemu govore mnogo razdražljivije nego ostali, koji su, osim toga, pokazali i znatno veću spremnost za <10>sporazumevanje.</10>

U suđenjima posle rata, pripadnici 101. Policijskog bataljona koji su opisivali nemačko-poljske i nemačko-jevrejske odnose pokazali su veliku potrebu za pravdanjem, ali su zato poljsko-jevrejske odnose prikazivali u izrazito negativnom svetlu. Govorili su o "prilično dobroćudnoj okupacionoj politici Nemaca u Poljskoj" i prebacivali Poljacima da su mnoge Jevreje "izdali" Nemcima. Simptomatično je pri tom da su nemački policajci i te kako poznavali kategoriju "izdaje", ali da su situaciju prikazivali potpuno izvitopereno. Oni nisu spominjali da je bilo i Poljaka koji su, uprkos opasnosti po život koja im je pretila od Nemaca, pomagali Jevrejima, da su ih Nemci za to neretko kažnjavali smrću, te da je smrtna opasnost po Jevreje dolazila od Nemaca, a ne od Poljaka, kao i da su mnogi Nemci podsticali Poljake na<11> izdaju.</11>

Istražujući posleratni antisemitizam, Verner Bergman i Rajner Erb kod Nemaca konstatuju sve jaču potrebu za poravnavanjem, kao i upadljivo opiranje starije generacije da prihvati empirijske podatke o koncentracionim logorima. Naprotiv, ova dva naučnika spominju jasnu vezu između prihvatanja izveštaja iz koncentracionih logora i stida, kao i između izvesnog emocionalnog antisemitizma i spremnosti da se Jevrejima pripíše deo krivice za <12>Holokaust.</12> **O**vakvo konstruisanje opravdanja, projekcija i poravnanja po pravilu je vrlo smušeno i protivrečno — njemu i nije stalo do trezvenog logičnog prikaza ili analize, nego do apologetike koja sledi određenu "psihologiju". Bernvard Vesper,

<8>Browning 1994, str. 160ff, 46; Arendt 1992, str. 326f; Langbein 1987, str. 465ff.</8>

<n3> Sin Hansa Franka, generalnog guvernera Poljske (pod nemačkom okupacijom) — prim. prev.</n3>

<9>Gauch 1996, str. 16; upor. i Browning 1994, str. 103, 133; Langbein 1987, str. 465; Frank 1993, str. 67.</9>

<10> Adorno et al., 1955, str. 300f; "fiksacija": Koebner 1987, str. 303f.</10>

<11>Browning 1994, str. 206, 194f.</11>

<12>Bergmann/Erb 1991, str. 270, 243f, 234f, 240.</12>

nekadašnji vereničar Gudrun **<n4>**Enslin,**</n4>** rekonstruisao je po sećanju jednu od tipičnih odbrana svoga oca: ona sadrži sve navedene elemente koji svedoče o nerazjašnjenom osećanju krivice:

"Saveznici su hteli da zauvek podele i poraze Nemačku. Za to su morali da dokažu našu krivicu. Oni se ne ustežu ni od kakvih laži. Izmislili su horor-bajke o ubijanju partizana i civila u Rusiji, iako svaka vojska na svetu u interesu ostatka stanovništva najoštrije mora da suzbija borce koji ne nose nikakve oznake... I ta laž o šest miliona pobijenih Jevreja. Laž države Izrael teška nekoliko milijardi. Ako je bilo koncentracijskih logora, onda su to oni u koje su Britanci u Južnoj Africi zatvarali Bure', rekao je. 'Znači, nije bilo koncentracijskih logora', rekao sam ja, 'ali zar nije Gebels pretio Hansu Grimu da će ga strpati u koncentracijski logor?' – 'To su bili popravni domovi, u takvoj borbi svaki narod mora da se štiti od seksualnih manijaka, masovnih ubica, defetista.' – 'U kakvoj borbi?', pitao sam. 'Pa 1933. ste **vi** imali svu moć.' – 'Trebalo je raščišćavati', uzviknuo je on, 'valjalo je počistiti Augijeve štale, ljude koji su bili krivi za nezaposlenost i za opštu propast trebalo je štiti od narodnog besa, za njihovo dobro. Naravno da je privremeno internirano i nekoliko Jevreja. Oni su proterani, pa su čak mogli da ponesu i blaga koja su bili prigrabili.' – 'Pa ih je tamo nekoliko i umrlo', rekao sam. 'Pa šta?', odvratio je on, 'i napolju bi umrli. Tokom poslednjih godina rata možda je i snabdevanje bilo malo neredovno. A inače su se kapoi često veoma okrutno odnosili prema ostalim zatvorenicima u zaštitnom pritvoru; ako je i bilo mrtvih, to ide na njihov račun.' 'Ali šta je sa gasnim komorama?' Nijedna reč nije mogla tako da ga razjari kao ova, gasne komore. 'Imamo dokaze da su sve fotografije iz koncentracijskih logora montirane, da su zlatni zubi iz sefa nemačke Državne banke dopremani u Belzen, da su filmovi snimljeni u logorima za nemačke ratne zarobljenike, da je sve to jedna velika izmontirana prevara, da knjiga **<n5>**SS-Država**</n5>** vrvi od izmišljotina, stvarno je nečuveno da baš ti čitaš takve stvari.' – 'Ubijane su i žene i deca, jesu li i to bili špijuni i saboteri?' pitao sam. 'To nije istina!', vikao je, 'za to odgovornost snose Rozenberg i Frank. Firer o tome ništa nije znao.' – 'Važio je princip vode', rekao sam, 'ako nije znao ništa, morao je da zna.' – 'Jesi li ti bio tamo', vikao je on, 'jesi li ti video nezaposlene, izgladnele, zar je čitav narod trebalo da propadne, zar da čitavo drvo uginu samo zato što je crv, što je parazit, zar svi umesto nekolicine krivih?'

<n4>Gudrun Enslin (Ensslin), član terorističke organizacije RAF, umrla u zatvoru.**</n4>**

<n5>*Der SS-Staat*, knjiga Ojgena Kogona iz 1949, jedna od prvih i nezaobilaznih studija o nacionalsocijalizmu; sam Kogon je od 1939. do 1945. bio u Buhenvaldau. – Prim. prev.**</n5>**

<13>Vesper 1995, str. 484ff; "apologetika": Adorno et al., 1995, str. 385, 480.**</13>**

— 'Ali zar su svi Jevreji bili krivi', pitao sam, 'nisu li hiljade u Prvom svetskom ratu pale za Nemačku?' — 'Prekini', povikao je, 'opet su svi ovde, šta ti hoćeš <13>uopšte!' </13>

Godine 1971. Bernvard Vesper oduzeo je sebi život.

Ne istrajavaju svi u tako hermetičnom prećutkivanju svoje krivice kao otac Bernvarda Vespera. Ponekad se zid ćutanja otvori na nekom mestu, ne da bi propustio sve, nego da bi omogućio jedan mali korak u pravcu priznavanja krivice. Pri tom čovek priznaje neku relativno beznačajnu krivicu, da bi onu pravu tim jasnije poricao ili prećutkivao. Kad Hes kao svoju krivicu navodi to što nije smogao hrabrosti da svom pretpostavljenom Ajkeu prizna da nije podešan za službu u koncentracionom logoru zato što "oseća preveliko sažaljenje prema zatvorenicima", ili kada dodaje da nije hteo da se otkrije zato što nije hteo da prizna koliko je "mek", on možda i opisuje jednu tačnu psihološku prekretnicu u svom životu. U poređenju sa milionima ubistava za koje je odgovoran kao komandant Aušvica ovo je, međutim, smešno mali propust. No, Hes nije mogao sebe da nagna na nešto više, znajući vrlo dobro kakvi su se jezivi zločini odigrali pod njegovom upravom. Ajhmanovu savest, kaže Hana Arent, nije toliko opterećivalo masovno ubijanje koliko jedan šamar koji je, ne mogavši da se savlada, "prosledio" predsedniku jevrejske zajednice u Beču. I Štangl u podrobnom razgovoru sa Gitom Sereni najpre priznaje relativno sitne prestupe i bezazlene primere moralne korumpiranosti. No, nešto bliži pogled na ove dve osobe može da pomogne da još plastičnije oslikamo kompleksni problem prećutkivanja, koji po pravilu nije statičan, nego je pre procesualno-dinamičan, i koji je psihoanalitičar Teodor Rajk analizirao kao "rad na <14>priznavanju". </14>

c) Slučaj Ajhman

Hana Arent smatra da je malo verovatno, mada ne i nemoguće, da je Ajhman sebe smatrao slobodnim od sve krivice, tačnije rečeno, da nije imao *svest* o krivici. No, da li zaista nije imao ni *osećaj* krivice? Da li je osećao da je slobodan od sveg nemira savesti? Dokaz da ipak nije u potpunosti izgubio savest — ne samo u svom moralno "kompenzacionom" porodičnom životu, nego čak ni kad je u pitanju progon Jevreja — Hana Arent vidi u jednoj akciji u Rajnskoj oblasti, tokom koje je spaseno 20.000 Jevreja i 5000 Cigana. Tada je njegova savest "oko četiri nedelje funkcionisala onako kako bi to inače trebalo očekivati". No, Ajhman je na suđenju ipak dosledno odbijao svu krivicu.

S druge strane, ponešto govori u prilog tome da je on, iako kidnapovan, spremno otišao u Izrael, da je možda stvarno, u skladu sa izjavom koju su prethodno sastavile izraelske vlasti, a koju je on potpisao, hteo da nađe mir. Osim toga, on je na suđenju priznao dela za koja je terećen, ali koja se ne bi mogla <15>dokazati. </15> Bez okolišenja je, iako naknadno, pri-

<14>Reik 1925, str. 116f; Höb 1994, str. 100f; Arendt 1992, str. 75; Sereny 1995, str. 41, 150. </14>

<15>Arendt 1992, str. 288, 327f, 130. </15>

znao da je ubijanje Jevreja zločin. Njegovu potrebu da se pomiri sa Jevrejima i da se u ime ispaštanja sam obesi, te da tako podnese žrtvu za nemačku omladinu, koja, kako je saznao, oseća krivicu, Hana Arent smatra neukusnom, što je i razumljivo. No, u tome ipak do izražaja dolazi Ajhmanova želja da bude priznat kao moralna ličnost, podjednako kao i u njegovoj tvrdnji, verovatno činjenično netačnoj, da je "stalno tražio premeštaj", ali da mu molba nije ispunjena. Pokušaji kanadskog pastora Hala da navede Ajhmana da prizna krivicu ostaju bez uspeha: "Ne mogu da dozvolim da mi neko ovako kasno usađuje sumnju u srce". I onda saopštava kako mu je supruga u Argentini — nije jasno na koja pitanja — uvek davala odgovore iz Biblije, što je njega jako ljutilo, tako da je konačno u nastupu besa pocepao Bibliju. Insistira na tome da nije ubijao: "Mnogo drugih ljudi moralo je da ubija. Ali ja ne, ja nisam morao da ubijam." Krivicu za zločine ne snosi on, nego partija.

Da, kaje se, ali ne želi da potpiše izjavu u kojoj to stoji. Pogrešno će se protumačiti, pa će se iz toga zaključiti da on priznaje krivicu.

"Hoću da kažem, ako sada izjavim da se kajem, onda će se svi obrušiti na to i reći 'gde ima kajanja, ima i krivice'. Da kajanje i krivica nisu jedno isto, to neće hteti da priznaju. Da li ću svoje žaljenje izgovoriti pred sveštenikom ili ću pred sudom priznati krivicu, to je razlika kao dan i noć. Ali pravnik razume samo reč *kriv*." Na to je Hal rekao: "'Ali i sami ste rekli da ste pogrešili.' Ajhman: 'Pitali ste me da li se kajem, i ja sam vam to potvrdio.' Hal: 'Rekli ste da ste pogrešili.' Ajhman: 'Rekao sam uopšteno da se kajem što sam stupio u partiju. To sam rekao. Pogrešio sam što sam stupio u partiju. Tu izjavu bih odmah <16>potpisao.'" </16>

Ajhman želi da prizna kajanje, ali ne i krivicu, i to s jedne strane da bi se pred sudom zaštitio od smrtne kazne — bez uspeha, kako će se ispostaviti. No, osim toga, priznavanje krivice, pored žaljenja (to je verovatno ono što on podrazume-

va pod kajanjem), zahtevalo bi i potpunu reviziju njegovog pogleda na život: morao bi da uvidi da je bilo pogrešno da savest žrtvuje poslušnosti (ambiciji, strašljivosti itd.), i da je imao mogućnost izbora, odnosno da je morao da je bude svestan. Ovaj korak ka priznavanju sopstvene slobode i odgovornosti Ajhman nije mogao ili nije želeo da učini. To što se plašio sumnje koju bi neko "ovako kasno mogao da mu usadi u srce" navodi nas na pretpostavku da je slutio razmere svoje krivice i razmere koje bi imalo istinsko priznanje, pa da se zato ustezao od njega — ali i da je slutio da time što odgovornost svaljuje na druge ne može sebe da proglasi slobodnim od krivice. Prezao je od konačnog razjašnjavanja — i ostao pri "prećutkivanju".

d) Slučaj Štangl

Za razliku od Ajhmana, Franc Štangl je na kraju učinio korak ka razjašnjenju. U poslednjem času razgovora sa Gitom Sereni on priznaje da mu podela svesti, sredstvo kom je pribegavao u Treblinki, ipak nije pošla za rukom. Više nije mogao da se obmanjuje kako sebi ima da pripíše samo ono što je učinio namerno, tj. po svojoj volji, a da ono u čemu je *de facto* učestvovao može da izbriše iz sećanja. Na pitanje Gite Sereni zar cilj tih razgovora za njega nije bio da konačno prizna, Štangl najpre odgovara

"automatski, kao iz puške i potpuno bezizražajnim glasom: 'Moja savest je čista povodom onoga što sam lično počinio.' Bila je to ista fraza koju je izgovorio bezbroj puta u toku suđenja, i koju je ponavljao kad god bismo, tokom proteklih nedelja, došli do ove teme. No, ovaj put ja ništa nisam rekla. On je čekao, ali sobom je i dalje vladala tišina. 'Ja sâm nikad nisam nikome namerno naneo bol', rekao je izmenjenim glasom i manje odlučno, i ponovo pričekao — i to se odužilo. Prvi put posle svih ovih dana nisam mu pomogla. Naše vreme je isteklo. On se obema rukama uhvati za ivicu stola, kao da želi da se pridrži za njega, zglobovi mu pobeše;

ponovo je zavladała tišina, ponovo sam čekala. 'Ali bio sam prisutan', rekao je onda posle dugog vremena neobično suvim, umornim i rezigniranim tonom. Za tih nekoliko rečenica bilo mu je potrebno gotovo pola sata.

'Dakle, da, zapravo sam i ja kriv... zato što... moja krivica... moja krivica... tek sada, u ovim razgovorima... sada, pošto sam prvi put progovorio o svemu...'

Zastao je. Izgovorio je reči 'moja krivica'. Ali konačnost, možda i olakšanje koje je donelo ovo trenutno priznanje, pokazivala se ne toliko u oklevanju s kojim je to izgovorio, koliko u klonulosti njegovog tela i crta lica. 'Moja krivica', počeo je posle jedne minute još jednom, neubedljiv pokušaj, glas umoran i bezizražajan, 'jeste što sam još živ. To je moja krivica.' – 'Što ste još živi?' – 'Trebalo je da umrem. To je bila moja krivica.' – 'Mislite, trebalo je da umrete, ili trebalo je da imate hrabrosti da umrete?' – 'Možete to i tako da kažete', rekao je neodređeno, na smrt umornim glasom. Uprkos tome, pokušala sam još jednom: 'To kažete sada. Ali tada?' – 'To je tačno', rekao je polako, tumačeći moje pitanje možda namerno pogrešno. 'Imao sam tada još dvadeset godina, dvadeset dobrih godina. Ali verujte mi, sada bi mi bilo draže da sam umro nego što ovdje...' Osvrnuo se po tesnoj ćeliji. 'Nemam više nikakvu nadu', rekao je potom trezvenim tonom i podjednako mirno nastavio: 'Mislim da je sad dosta. Želim da naše... ove razgovore privedem kraju, i neka to onda bude sve. Neka bude <17>kraj.'" </17>

Devetnaest časova posle kratkog, euforičnog, gotovo nad-

menog rastanka od Gite Sereni umro je u svojoj ćeliji od srčanog udara.

Da li je priznanje za njega bilo smrtonosno? Da li mu je prethodno ćutanje bilo neophodno za život? Ima istina koje su isuviše strašne da bi se s njima moglo živeti, tako Gita Sereni komentariše indirektno priznanje Štanglove supruge, koja je – nesigurno – priznala svoj udeo u muževljevoj krivici. S druge strane, Štangl je još 1955. teško oboleo, i tek 1966. godine, posle srčanog udara, ukazala se mogućnost da je i u prvom slučaju u pitanju moglo biti srce. "Možda je to konačno ipak bila reakcija na sve one strašne godine. Uvek sam mislila da su njegovi srčani napadi rezultat njegovog užasnog duhovnog i duševnog opterećenja" – tako glasi tumačenje gospođe Štangl. Moglo bi se, dakle, reći i obruto: prećutkivana krivica se već decenijama ispoljavala kao srčana bolest. No, time još nismo dali odgovor na pitanje da li zaista postoje tako strašne istine koje, kad se priznaju, ne mogu da se prežive.

Sam Štangl je godinama, i to pre svega pred ženom i decom, ćutao. Pa ipak mu je razgovor sa Gitom Sereni, kad ga je započeo, bio veoma važan. Posle višenedeljne pauze primio ju je s prekorom: "'Računao sam na Vas danima, čekao sam Vas', rekao je oštro umesto uobičajenog 'Grüß Gott!' i naklona!" A kasnije, da bi objasnio zašto je ćutao u porodici, rekao je: "Tako kako razgovaram sa Vama nisam pričao ni sa <18>kim". </18> Razgovor, a verovatno i priznanje, bili su za njega možda presudni da bi mogao da umre.

Sasvim obični Nemci: dvostruki moral, učestvovanje, odvratanje pogleda

a) *Vesti iz Rajha*: moral nije bio zaboravljen...

Ako to važi već za visoke predstavnike vlasti ili SS-a, onda možemo pretpostaviti da je ostatak stanovništva, kom je "normalni", tradicionalni moral bio bliskiji i koji je bio manje ideologizovan, i te kako bio svestan zločinačkog karaktera nacionalsocijalističke politike i da je o njemu *mogao* da sudi

<17>Sereny 1995, str. 431f. </17>

<18>Ibid., str. 412, 428, 406, 300. </18>

sa stanovišta morala. Recimo, u *Vestima iz Rajha*, biltenu koji je distribuirala Služba bezbednosti SS-a, a preko kog je političko rukovodstvo moglo da se informiše o raspoloženju među stanovništvom, mogu se pronaći i "normalne" reakcije, obeležene moralnom tradicijom. Kada se, na primer, partijsko rukovodstvo na sav glas zgražava nad masakrima u <n6>Katinu,</n6> prigovor od strane stanovništva glasi da "nije opravdano buniti se protiv mera koje preduzimaju Sovjeti, jer su Nemci sa svoje strane likvidirali Poljake i Jevreje u mnogo većem obimu; ni sa Poljacima, Jevrejima i boljševicima se ne postupa baš <19>uljudno".</19>

Paralelno postojanje suprotnih predstava o moralu u nemačkom društvu, nacionalsocijalističkih i "tradicionalnih", posebno se jasno može videti na osnovu reakcije nemačkog stanovništva na "Policijsku naredbu o označavanju Jevreja" od 1. septembra 1941. *Vesti iz Rajha* izveštavaju: "Svuda se naglašava da ova naredba odgovara želji koju široki krugovi stanovništva već dugo gaje, posebno na mestima sa još uvek (*sic!*) relativno velikim brojem Jevreja". Negodovanje izaziva "polovičnost" klauzule o izuzecima, kakvi su "mešanci" itd. To, kaže se dalje, nije dovoljno radikalno i samo zbunjuje. Osim toga, sada "zlonamernici nemačke krvi mogu neometano da opšte sa Jevrejima", a to je skrnavljenje rase, *Rassenschande*.

"U velikom broju izveštaja koje smo dobili gotovo jednoglasno se izražava da se do sada preduzete mere ne smatraju konačnima. Naročito se očekuje da se ukinu sve posebne odredbe koje idu u korist Jevrejima i jevrejskim mešancima, kao i Arijevcima koji su bračno vezani za Jevreje. Poželjno je, osim toga, da se i jevrejski stanovi označe na odgovarajući način. No, najviše bi se pozdravilo skoro proterivanje svih Jevreja iz <20>Nemačke."</20>

Služba bezbednosti registruje, međutim, i "pokušaje crkava da verskim radom podriju anti-jevrejsko raspoloženje stanovništva". Tek je propisana jevrejska zvezda skrenula mnogim hrišćanima pažnju na to koliko Jevreja sa njima pohada nedeljno bogoslužjenje. Mnogi više nisu hteli da Jevreji prisustvuju misi, jer se "od ljudi ne može zahtevati da se pričeste pored jednog Jevrejina". Služba bezbednosti beleži:

"Stav sveštenstva oslikava jedan letak koji je sastavila gradska vikarka u Vroclavu i koji je rasturen po različitim delovima Rajha: 'Hrišćaninova je dužnost da [Jevrejel] ne isključuje sa bogoslužjenja zbog oznake. *Oni u crkvi imaju isto domovinsko pravo kao i ostali članovi zajednice*, i njima je posebno potrebna utešna božja reč. Postoji opasnost da članove zajednice zavedu elementi koji nisu istinski hrišćanski, pa da oni ugroze hrišćansku crkvu nehrišćanskim ponašanjem. Njima treba pomoći upućivanjem na Jevandlje po Luki (10, 25-37, 'Ko je moj bližnji?') i Jevandlje po Mateji (25, 40, 'kad učiniste jednome od ove moje najmanje braće, meni učiniste')."

<n6>Selo nedaleko od Smolenska, u kom su nađena tela 4100 poljskih oficira; sve do 1990. godine Rusi i Nemci su jedni drugima prebacivali krivicu za ovaj zločin, da bi tada nezavisna komisija ustanovila da su poljske oficire ipak ubile sovjetske snage. – prim. prev.</n6>

<19> Jäger 1982, str. 202.</19>

<20>Boberach 1984, Bd. 9, 3245-3248.</20>

Letak dodaje praktične savete kako verni članovi zajednice svesno treba da sednu pored "nearijevskih hrišćana", i da ih, štaviše, i dovede na bogoslužjenje.

Protiv želje mnogih katolika da budu odvojeni od Jevreja, članova zajednice, predsedavajući Biskupske konferencije u Fuldi, kardinal Bertram, izjasnio se u jednom cirkularu iz septembra 1941, u kom o policijskoj naredbi o jevrejskoj zvezdi kaže:

“Valja izbegavati... brzopleta uputstva koja jevrejski katolici **mog**u **smatrati uvredljivima**, na primer, uvođenje posebnih klupa za Jevreje, odvajanje prilikom pričešćivanja, uvođenje posebnih bogoslužjenja. 2) Naredbe o **odvajanju ne-arijevaca su protivne hrišćanskoj ljubavi**... Imajući u vidu poteškoće koje su za Jevreje u Nemačkoj nastupile sa policijskom uredbom od 1.9.1941, opominjem katolike da obzir koji poklanjaju svakom hrišćaninu moraju da poklone i hrišćanima jevrejskog porekla, i skladu sa načelima koja je sv. Pavle objavio kao hrišćansku dužnost: da onaj ko veruje u Hrista neće propasti. 'Nema tu ni Jevrejina ni Grka, nema ni roba ni gospodara, jer je on bog sviju, i bogat za sve koji ga prizivlju. Bili Jevreji ili Grci, ili robovi, ili sami svoji, svi se jednim duhom <21> napojismo'.” </21>

Na osnovu ovakvih mesta stiče se utisak da je antisemitska predrasuda mnogo snažnije i obuhvatnije odredila Nemce nego, recimo, (isto tako rasistička) antislovenska. Ali bilo je i izričitih i hrabrih reakcija otpora. Nemci nisu bili prepušteni nacionalsocijalističkom "moralu". Oni su i te kako mogli i dalje da se pridržavaju tradicionalnog morala, a to je posebno važilo za <22> hrišćane. </22> A teško je zamisliti i da su ljudi koji su poštovali antisemitsku politiku izopštavanja čak i posle 1945. godine ostali bez ikakvog osećaja krivice, jer su, najkasnije 1945, morali da spoznaju kakve su zločine barem olakšali takvim izopštavanjem.

No, da li se većina nemačkog stanovništva uopšte nalazila u onoj očiglednoj situaciji odlučivanja koja predstavlja fon navedenih pojedinačnih primera (koncentracioni logori, masovna streljanja, programi eutanazije), i čiji je zločinački karakter bio nesporan? Da li se i u "Rajhu" moglo znati ili slutiti kakvi se zločini tolerišu ili potpomažu?

b) Svakodnevno suočavanje sa zločinima

Broj ljudi koji su bili konkretno uključeni u ova ubistva do danas ne može tačno da se navede. Danijel Goldhagen je u pravu kada kaže da o tome veoma malo znamo. Ali možda se taj broj, s obzirom

<21> Ibid., Bd. 8, 3020ff. </21>

<22> Upor. i Kershaw 1983, str. 224ff, 373ff. </22>

na raznolikost situacija u kojima su se činili zločini, i ne može tačno utvrditi. Ipak, na osnovu čitavog niza činjenica možemo bar da pretpostavimo koliki je bio udeo stanovništva koji je ili bio u direktnom dodiru sa zločinima, koji je – veoma svesno – učestvovao u njihovoj pripremi, ili je makar znao za <23>njih.</23>

Gudrun Švarc je pre nekoliko godina, posle mukotrpnog rada, utvrdila broj i vrste nacionalsocijalističkih logora. Prema toj listi, u Nemačkoj i izvan nje postojalo je ukupno preko 10.000 logora. Oni su bili podeljeni u 16 kategorija, od logora za ratne zarobljenike i prinudne radnike do logora smrti. Logori su često imali brojne spoljne komande, čiji su zatvorenici radili u industrijskim postrojenjima ili u trećem sektoru: Buhensvald je, na primer, imao 129 takvih ekspozitura, Dahau 197, Flossenbirg 97, Gros-Rozen 118, Nojengame 90, <24>itd.</24>

Beda i smrtna opasnost u kojoj su živeli zatvorenici u logorima nesumnjivo je bila poznata. I o tome svedoče *Vesti iz Rajha*:

"Sudeći po izveštajima iz *Berlina, Frankfurta na Majni, Desaua, Kasela, Kila i Ministera*, u velikom broju proizvodnih postrojenja primetno je dalje smanjenje radnog učinka, kao i sve češća bolovanja i pokušaji bekstva ruskih civilnih radnika. Kao razlozi se i dalje navode nedovoljna ishrana, loš smeštaj i odeća, krajnje nezadovoljavajuće lečenje i navodno lažna obećanja i obmane prilikom unajmljivanja... Tako, na primer, *Kasel* javlja da loša i isuviše oskudna ishrana ruskih civilnih radnika veoma umanjuje radni učinak. Mnogi radnici se zbog telesne slabosti jedva drže na nogama, a o makar i najmanjem radu nema ni govora... I brojna preduzeća iz *Berlina* referišu o opadanju

marljivosti i smanjenju intenziteta rada zbog nedovoljne ishrane. Na primer, Ruskinje zaposlene u AEG-u ili u fabrici kablova *Oberspre* ponekad su toliko slabe da padaju u nesvest od gladi. Oko 20% njih se uopšte ne pojavljuje na poslu. Zbog toga treba očekivati opadanje proizvodnje. Slično je primećeno i u Kilu. Hrana predviđena za radnike sa Istoka u zajedničkim logorima nije dovoljna da bi se kod radne snage održavalo zdravlje i sposobnost za <25>rad."</25>

Obični Nemci očigledno ni na radnom mestu nikako nisu mogli da previde bedu koju je prouzrokovao režim – režim kome su oni uglavnom ipak bili lojalni. Protivrečnost između elementarnih tradicionalnih moralnih načela i posledica nacionalsocijalističke politike po moral mogla je, štaviše, morala je da se vidi.

Od januara do decembra 1942. u Poljskoj su "likvidirana" 303 geta, u Transnistriji (u Rumuniji) geta i logori su postojali u 60 mesta, a u osam su se nalazili logori smrti. Između 1939. i 1941. godine u Nemačkoj i Austriji postojalo je šest ustanova za masovno ubijanje, a u daljih 29 su pacijente trovali lekovima. Samo u Emslandu je otvoreno 40 kašnjeničkih <26>logora.</26> Često se – zbog imena poput Aušvica i Treblinke, koja su postala simboli – može čuti naivna pretpostavka da je logora bilo veoma malo. Međutim, za vreme nacionalsocijalizma Nemačka je bila prepuna mesta na kojima se ubijalo i mučilo; u Poljskoj je postojalo 2197 logora. Broj ljudi koji su održavali te logore, ili koji su tokom radnog vremena ili prilikom marševa zatvoreničkih kolona kroz sela neminovno dolazili u dodir sa zatvorenicima morao je iznositi milione.

Jedna studija o Kaltenkirhenu "pod kukastim krstom" može da bude indikativna. Ovo mestašce nalazi se severno od Hamburga. Od kraja 1941. u obližnji logor Hajdkaten redov-

<23>Langbein 1987, str. 502ff; Ullrich 1991; Goldhagen 1996, str. 166ff.</23>

<24> Schwarz 1990, str. 150ff, 221.</24>

<25>Boberach 1984, Bd. 10, str. 3978f.</25>

<26>Schwarz 1990, str. 40, 133, 201f.</26>

no je na svakih nekoliko dana dolazio transport sa ruskim ratnim zarobljenicima. Oni su tamo "masovno umirali, na oči mornara i radnika koji su živeli u susednim barakama". Veliki broj svedoka sa kojima je razgovarao Gerhard Hoh, autor ove studije, očigledno se sećao jezivih scena u kojima su nemački stražari brutalno zlostavljali teško obolele zarobljenike:

"Kao džakove su ih izvlačili sa kamiona i ponekad ih prosto bacali na tle. [...] Zarobljenici sposobni za rad upošljavani su na različitim mestima, a pre svega oko aerodroma. Njihove kolone vijugale su se u svim pravcima. Jedna kolona je redovno marširala dugim putem preko Alfesloea do imanja Kaden. Druge su radile u Ulcburgu i na postavljanju kablova na deonici Hamburg-Nojminster. Mnogi su bili zaposleni na postavljanju šina ka mestu Krauzer Baum i dalje ka Morkatenu. Upravo ovde, u okolini Kaltenkirhena, svako je mogao da vidi kako ih zlostavljaju."

I uklanjanje mrtvih tela "pomoću konjske zaprege" bilo je stravičan, ali ništa manje "svakodnevni posao" seljaka koji su za to bili zaduženi. U jednom telegramu od 27.10.1941. ministar unutrašnjih poslova Rajha nareduje: opštine imaju dužnost da sahranjuju ratne zarobljenike, kovčeg nije neophodan. "Leš teba potpuno uviti u jak papir (po mogućstvu mastan papir, ter-papir ili asfaltni papir),

ili u neki drugi odgovarajući materijal. Prevoz i sahranu treba sprovesti neupadljivo."

Ali to nije bilo moguće. Nepunih četrdeset godina kasnije, ljudi koji su Hohu prepričavali svoje doživljaje i dalje su ih se sećali sa dubokim <27>užasavanjem.</27>

Prema nekim računicama, u totalnom ratu protiv Sovjetskog Saveza učestvovalo je između devet i deset miliona nemačkih vojnika. "Više od polovine svih nemačkih vojnika bilo je na Istočnom frontu; 1941/42. bilo ih je 70%, a pred kraj rata ponovo 60%." U jednoj reprezentativnoj anketi od aprila 1954. 46% muškaraca (i 2% žena) priznalo je da je bilo u Rusiji, 23% da je bilo u Poljskoj. Oko tri miliona ruskih ratnih zarobljenika, i to onih koji su bili u odgovornosti Vermahta, izgubilo je život u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Većina zločina nije se odvijala na frontu, nego u pozadini, s tim što je odnos vojnika na frontu i u pozadini iznosio otprilike 1:6. "Jedan frontovac na šest pozadinaca?", pita u intervjuu *Die Zeit*-u bivši kancelar SRN Šmit, koji je kao vojnik učestvovao u ovom ratu. "Da, otprilike je takav bio odnos tada", odgovara mu vojni istoričar Volfram Vete. Po povratku sa fronta ili na odsustvu, nebrojeno mnogo vojnika je pričalo da su bili svedoci masakara, a neki i ubijanja <28>gasom.</28>

Osim toga, jedna nova istorijska studija potanko dokazuje da nemački Vermaht nije činio razne zločine samo u ratu protiv Sovjetskog Saveza (to se u međuvremenu sve češće priznaje), nego i u Italiji i na Balkanu. Ubijani su vojnici i oficiri koji su se predavali, ali i civili, žene i deca. S tim u vezi, Manfred Funke spo-

<27>Hoch, s. a. (1982), str. 277-281.</27>

<28>Bankier 1995, str. 139; *Die Zeit* 14 i 18/1995; Rürup 1991, str. 8; Noelle/Neumann 1967, str. 48.</28>

minje da su major Dobrik i njegov komandir čete Hans G. Heneke odbili da učestvuju u streljanju 335 talaca u čuvenim Ardenskim pećinama i da nisu bili izloženi represalijama zbog toga. Umesto njih, taoce su ubili obersturmbanfirer Kapler i hauptsturmfirer Pribke, 1996. oslobođen na italijanskom vojnom sudu u prvoj instanci sa obrazloženjem "da je bio pod obavezom da izvrši <29>naređenje".</29> Ovdje se ponovo pokazuje da je moralni i faktički manevarski prostor za donošenje etične odluke i te kako postojao.

Istorija je tokom poslednjih godina, osim toga, uspela da dokaže da inicijativa – kako za birokratsko organizovanje politike istrebljenja, tako i za konkretne zločine u logorima – nije dolazila samo odozgo, nego često i odozdo. Nacional-socijalisti su vodili veoma modernu, "participativnu" upravnu politiku. Od službenika se očekivala inicijativa, učestvovanje i mašta, i oni su to očekivanje ispunjavali dajući dobro promišljene predloge sa precizno predviđenim <30>rezultatima.</30> Misaona i psihička barijera protiv ubistva pokazala se zastrašujuće niskom.

Milioni Nemaca bili su, dakle, umešani u zločine: bilo kao počinioци, bilo kao *by-standers*, kao posmatrači koji ništa nisu preduzeli protiv drastične nepravde – za šta bi, doduše, bilo potrebno mnogo hrabrosti, kako pokazuju pojedinačni slučajevi otpora u dominantno nacionalsocijalističkoj sredini kakva je, recimo, bio Kaltenkirhen. Simptomatično je da stanovnici Kaltenkirhena posle 1945. nisu želeli da zaposle jednog učitelja koji nije krio svoje neslaganje sa nacionalsocijalizmom i kog je Gestapo uhapsio 1943. "Njegovu prijavu opštinsko veće jednoglasno je <31>odbilo."</31>

Zato što je samo malo ljudi pružalo otpor, kaže Norbert Fraj, posle 1945. postojala je nekakva unutarnja povezanost većine Nemaca kad god je trebalo da se izbegne suočavanje sa zločinima iz prošlosti. Ovako on tumači racionalno neobjašnjivu podršku koju je početkom pedesetih nemačko sta-

novništvo pružalo zahtevima za amnestiranje čak i teških i osuđivanih ratnih zločinaca:

"Ako su se zapadni Nemci, posebno u histeriji oko ratnih zločinaca, pokazali kao veoma slabo sekularizovana narodna zajednica i ako se razmere njihove potrebe za amnestijom nikako ne mogu objasniti realnim interesima velike većine, čini se opravdanim da u tome nazremo neko – protivrečnošću u izvesnom smislu potvrđeno – indirektno priznanje da je čitavo društvo bilo upleteno u <32>nacionalsocijalizam."</32>

[...]

Mogućnosti da se ćutanje prevaziđe

Mogućnosti postoje, zato što se poznati psihološki "zakon" da zla dela izazivaju "prisilnu potrebu za priznavanjem" (kako kaže Teodor Rajk) potvrđuje i posle rata u mnogim situacijama u porodici. Priznanje često dolazi neposredno pred smrt, ali to ipak znači da je i ranije postojao osećaj krivice koji je predstavljao nekakvo opterećenje. U (istina retkim) slučajevima u kojima su roditelji bili spremni da govore, a deca da razumeju i da pokažu empatiju, to je na obe strane imalo spasonosno dejstvo. Osećajni sin koji ocu omogućava da prizna i da rekonstruiše svoje motive i greške mogao je ponovo da stekne onaj željeni integritet i ljudskost koje je i otac imao, te da pomogne ocu da i on povрати samopoštovanje – što je za obojicu bilo utešno iskustvo. Nije dovoljno da se nešto samo izgovori, ali time može da se olakša ili bar da se otpočne međusobno razumevanje i <33>preobraćaj.</33>

Za zalećenje lomova u porodicama počinilaca, kao i lomova između generacija, Dan Bar-On je, na osnovu svog bogatog iskustva, formulisao pet nivoa "obrađivanja" koji omogućavaju prevladavanje razornog ćutanja:

"1. **Priznavanje činjenica:** znati šta se dogodilo u procesu istrebljenja i posebno koju su ulogu roditelji igrali pri tome. [...]

<29> Funke 1996, str. 10; Schreiber 1996, str. 55ff. </29>

<30> Hilberg 1994, str. 1062; Aly 1995, str. 386ff; Jäger 1982, str. 51ff. </30>

<31> Hoch, s. a. (1982), str. 298. </31>

<32> Frey 1996, str. 399. </32>

<33> 33. Kohut 1993, str. 84; Hecker 1992, str. 245; Stierlin 1992, str. 256f. </33>

2. **Razumevanje moralnog značenja:** razumeti ne samo činjenice, nego i njihov moralni značaj za roditelje, kao i za sopstvenu moralnu odgovornost. [...]

3. **Emotivno angažovanje:** reagovati emotivno ukoliko su poznate pojedinosti i ukoliko se razume njihov značaj sa stanovišta moralne odgovornosti. [...]

4. **Emotivni sukob:** nazreti sukob između novih emocija i pozitivnih osećanja, odnosno dobrog odnosa sa roditeljima-počinio-cima. [...]

5. **Integracija:** integrisati u sopstvenu moralnost znanje, značenje i različite emotivne <34>reakcije." </34>

Ako deca pristanu na ovaj zahtevni put, tome nas iskustvo uči, ona mogu da povrate sopstvenu poziciju i samopoštovanje, i mogu da prevladaju svoj strah od difuznosti zla, strah koji im je tako otežao preuzimanje, između ostalog, i političke odgovornosti. Negiranje otaca, njihovo razaranje u sopstvenoj duši ne može da pomogne. Takva je odluka protivna životu. Pomoć za preobraćaj i istovremeno integrisanje različitih kako roditeljskih, tako i sopstvenih segmenata u lični emotivni život, a potom i etički sud o njima, nude mogućnost izlaza koja prevazilazi zlo i izolovanost koju ono nosi.

U jednom malom eseju, Klaus Legevi istančano opisuje osećanje "prekornog sažaljenja", osećanje koje ne potiskuje nacionalsocijalističke zločine, nego održava ravnotežu između iskonskog sažaljenja sa počinio-cima i očevima s jedne, i odbijanja njihovih dela s druge strane. Ono bi moglo da stoji na početku puta koji Bar-On skicira, ali njime tek treba poći. Obećanje da će se otac podržati kao čovek, da mu se neće okrenuti leđa, poboljšavaju njegove šanse za preobraćaj. Jer da bi mogao da se radikalno promeni, čovek mora da ima "značajne druge" koji će ga podržavati,

pre svega konkretno, ali i ljudski. Potrebne su i emotivna potrešenost i podrška. Usamljenost može da bude dobra priprema, ali unutarnja promena po pravilu ne može da uspe u usamljenosti. Sa stanovišta počinio-cia, iskustvo krivice praćeno ovakvom vrstom podrške može da pruži šansu za novi susret sa sobom samim. Kajanje i istinsko suočavanje sa krivicom mogući su, izgleda, samo ukoliko nema straha, ali ne zato što se čovek nada oslobađanju od kazne, nego zato što se prilikom suočavanja sa sopstvenom krivicom mogu otkriti nove mogućnosti – ne kao depresivno samooptuživanje, nego kao "ponuda za uspostavljanje odnosa sa sobom samim, sa drugim ljudima, sa mojim narodom, sa prirodom, sa bogom, sa <35>svim." </35>

No, čitanje treba da se prevaziđe ne samo da bi se izlečilo socijalno jezgro društva – porodica – i psihičko i moralno stanje pojedinaca. I u društvenom i u političkom domenu bez govora i razjašnjavanja ne mogu se usvojiti psihičke dispozicije neophodne za demokratiju i za ponovno osvajanje i održavanje vrednosti koje zajednica prihvata i prema kojima živi. Posebno dolazeća generacija mora da pronade put koji vodi iz parališuće "neodređenosti difuznog užasa" s jedne strane, i narcisoidnog odbijanja ili potpune neosetljivosti s druge, neosetljivosti koja je zatvorena za sve, pa i za odgovornost. Nešto nepoznato, nešto što se prećutkuje izaziva strah, izaziva ono parališuće nepoverenje u sebe i osetljivost na uvrede, a sve to i kod počinilaca zločina i kod njihove dece može da se pretvori u resentiman prema ljudima koji, kao žrtve, izazivaju neko neodređeno osećanje krivice. Umesto toga treba tačno rekonstruisati situacije u kojima su se donosile odluke, treba spoznati i imenovati konkretne prestupe počinilaca ili posmatrača, treba prozreti mehanizme koji su doveli do zločina. Ako se događaji iz perioda nacionalsocijalizma zamagljuju u nekakvoj sveobuhvatnoj prošlosti opterećenoj krivicom, ispuštaju se iz vida konkretni manevarski prostori za delanje, a oni bi mogli da nam uliju hrabrost kad zapadnemo u nekakvo

<34>³⁴. Bar-On 1990, str. 230. </34>

<35>^v. Schlippe 1992, 159f; "samopoštovanje": Anhalt 1992, str. 54; "pomoć za preobraćaj": Bauriedl 1995, str. 41; Leggewie 1991, str. 13ff; "usamljenost": Rosenthal 1987, str. 30, 35. </35>

totalizovano očajanje prema svetu i čovečanstvu. Samo tako možemo da steknemo moralnu osetljivost i pre svega energiju za moralni angažman i realistično procenjivanje, pa tada nama više ne mogu da manipulišu niti da nas uce-
njuju lažne optužbe ili neodređena osećanja <36>krivice.</36>

Posledice prećutkivanja, tako se ispostavilo, imaju razorno dejstvo po porodicu, središte lične i političke socijalizacije.

One podrivaju elementarne sposobnosti i vrednosti pojedinaca, nužne za njihovo blagostanje, njihovo društveno ponašanje, njihovo međusobno poverenje i zajednički život; one onemogućuju elementarni konsenzus povodom pitanja morala tako što mu oduzimaju zajedničko doživljavanje stvarnosti, koje je njegov osnov – i koje je i nama neophodno za zajednički život u demokratiji.

BIBLIOGRAFIJA:

Adorno et al. 1995: Theodor W. Adorno/Walter Dirks (Hg.), "Gruppenexperiment. Ein Studienbericht", bearb. von Friedrich Pollock u. einem Geleitwort von Franz Böhm, u: *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, i. A. des Instituts für Sozialforschung, Bd. 2, Frankfurt/M.

Aly 1995: Götz Aly, "*Endlösung*". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt/M.

Anhalt 1992: Irene Anhalt, "Abschied von meinem Vater", u: Barbara Heimannsberg/Christoph J. Schmidt (Hg.), *Das kollektive Schweigen. Nationalsozialistische Vergangenheit und gebrochene Identität in der Psychoanalyse*, Köln, S. 37-56.

Arendt 1992: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, mit einem Essay von Hans Mommsen, München/Zürich.

Bankier 1995: David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat. Die "Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung*, Berlin.

Bar-On 1989: Dan Bar-On, "Holocaust Perpetrators and Their Children: A Paradoxical Morality", u: *Journal of Humanistic Psychology*, Vol. 29, No. 4, S. 424-443.

Bar-On 1990: Dan Bar-On, "Die Kinder der Holocaust-Täter und ihre Suche nach moralischer Identität", u: *Integrative Therapie*, Heft 3, S. 222-245.

Bauriedl 1995: Thea Bauriedl, *Wege aus der Gewalt. Analyse von Beziehungen*, Freiburg/Basel/Wien.

Bergmann/Erb 1991: Werner Bergmann/Reiner Erb, *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung 1946-1989*, Opladen.

<36>Brendler 1991, str. 239, 251, 231f.</36>

Boberach 1984: Heinz Boberach (Hg.), *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1938-1945*, Herrsching (Register Bd. 1985).

Brendler 1991: Konrad Brendler, "Die Unumgänglichkeit des Themas Holocaust für die Enkelgeneration", u: Konrad Brendler/Günter Rexilius (Hg.), *Beiträge zum internationalen Forschungskolloquium Lernen und Pseudo-Lernen in der Aufarbeitung des Holocaust*, Wuppertaler Sozialwiss. Studien, Bd. 4, Wuppertal.

Browning 1994: Christopher R. Browning, *Ganz normale Männer. Das Reservebataillon 101 und die "Endlösung" in Polen*, Reinbeck bei Hamburg.

Die Zeit 1995: *Die Zeit*, Nr. 10, 1995, 3. März, Forum, S. 14-20.

Fest 1994: Joachim Fest, *Staatsstreich*, Berlin.

Frank 1993: Niklas Frank, *Der Vater — Eine Abrechnung*, München.

Frey 1964: Erwin R. Frey (Hg.), *Schuld, Verantwortung, Strafe im Lichte der Theorie, Jurisprudenz, Soziologie, Medizin und Philosophie*, Zürich.

Funke 1996: Manfred Funke, "Der letzte Sieg der Wehrmacht. Deutsche Kriegsverbrechen und Besatzungspolitik in Italien. Rezension zu Gerhard Schreiber (1996)", u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21. 10., Nr. 245, S. 10.

Gauch 1996: Sigfrid Gauch, *Vaterspuren*, Erzählung, Frankfurt/M.

Goldhagen 1996: Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Berlin.

Hecker 1992: Margarete Hecker, "Familienrekonstruktion in Deutschland. Ein Versuch, sich der Vergangenheit zu stellen", u: Barbara Heimannsberg/Christoph J. Schmidt (Hg.), *Das kollektive Schweigen. Nationalsozialistische Vergangenheit und gebrochene Identität in der Psychotherapie*, Köln, S. 225-246.

Hilberg 1994: Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 3 Bde., Frankfurt/M.

Hoch s. a. (1982): Gerhard Hoch, *Zwölf wiedergefundene Jahre. Kaltenkirchen unter dem Hakenkreuz*, Bad Bramstedt.

Höb 1994: Rudolf Höb, *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen*, hg. v. Martin Broszat, München.

Hull 1964: William L. Hull, *Kampf um eine Seele. Gespräche mit Eichmann in der Todeszelle*, Wuppertal.

Jäger 1982: Herbert Jäger, *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*. Mit einem Nachwort zur Neuauflage von Adalbert Rückerl, Frankfurt/M.

Jaspers 1963: Karl Jaspers, *Lebensfragen der deutschen Politik*, München.

Kershaw 1983: Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*, Clarendon Press, Oxford.

Koebner 1987: Thomas Koebner, "Die Schuldfrage. Vergangenheitsverweigerung und Lebenslügen in der Diskussion 1945-1949", u: Thomas Koebner/Gert Sautermeister/Sigrid Schneider (Hg.), *Deutschland nach Hitler*, Opladen, S. 301-329.

Kohut/Elson 1993: Heinz Kohut/Miriam Elson, *Auf der Suche nach dem Selbst. Kohuts Seminare zur Selbstpsychologie und Psychotherapie mit jüngeren Erwachsenen*, Hg. von Miriam Elson, München.

Langbein 1987: Hermann Langbein, *Menschen in Auschwitz*, Wien.

Laggewie 1991: Claus Leggewie, *Nachgetragenes Mitleid*, Göttingen.

Levi 1993: Primo Levi, *Die Untergegangenen und die Geretteten*, München.

Noelle/Neumann 1967: Elisabeth Noelle/Erich Peter Neumann (Hg.), *The Germans. Public Opinion Polls 1947-1966*, Greenwood Press Publ. Westport, Connecticut.

Reik 1925: Theodor Reik, *Geständniszwang und Straßbedürfnis*, Leipzig/Wien/Zürich.

Rosenthal 1987: Gabriele Rosenthal, "...Wenn alles in Scherben fällt...", *Von Leben und Sinnewelt der Kriegsgeneration*, Opladen.

Rürup 1991: Reinhard Rürup (Hg.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945. Eine Dokumentation*, Berlin.

Schlink 1995: Bernhard Schlink, *Der Vorleser*, Zürich.

v. Schlippe 1992: Gunnar v. Schlippe, "'Schuldig!' Gedanken zum Umgang mit der eigenen Vergangenheit. Briefe an meinen Sohn", u: Barbara Heimannsberg/Christoph J. Schmidt (Hg.), *Das kollektive Schweigen. Nationalsozialistische Vergangenheit und gebrochene Identität in der Psychotherapie*, Köln, S. 155-173.

Schreiber 1996: Gerhard Schreiber, *Deutsche Kriegsverbrechen in Italien. Täter, Opfer, Strafverfolgung*, München.

Schwarz 1990: Gudrun Schwarz, *Die nationalsozialistischen Lager*, Frankfurt/M., New York.

Sereny 1995: Gitta Sereny, *Am Abgrund: Gespräche mit dem Henker. Franz Stangl und die Morde von Treblinka*, München.

Stierlin 1992: Helm Stierlin, "Der Dialog zwischen den Generationen über die Nazizeit", u: Barbara Heimannsberg/Christoph J. Schmidt (Hg.), *Das kollektive Schweigen. Nationalsozialistische Vergangenheit und gebrochene Identität in der Psychotherapie*, Köln, S. 247-265.

Ullrich 1991: Volker Ullrich, "Wir haben nichts gewußt' – Ein deutsches Trauma", u: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 6. Jg., Oktober 1991, Heft 4, S. 11-46.

Vesper 1995: Bernward Vesper, *Die Reise*, Romanessay, Ausgabe letzter Hand, Reinbeck bei Hamburg.

preuzeto iz: Gesine Schwan, *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*, Fischer Taschenbuchverlag, Frankfurt/Main 1997, str. 101-123, 161-163.

Gezine Švan predaje politikologiju na Slobodnom univerzitetu u Berlinu. Član je Komisije za osnovne vrednosti Socijal-demokratske stranke Nemačke. Autor je brojnih knjiga iz političke filozofije i teorije demokratije.